

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/126/62-68>

Neyman Bədəlov
Qərbi Kaspi Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0005-9998-5675>
neymanbadalov.03@gmail.com

Qeyri-neft ixracının təşviqində dövlət tənzimlənməsinin rolu: hüquqi və iqtisadi təhlil

Xülasə

Hazırda Azərbaycan neft gəlirlərinə əsaslanan iqtisadi modelə malik ölkələr sırasına daxildir və dövlət büdcəsinin formalaşmasında neft sektorunun payı uzun müddət yüksək olmuşdur. Neft qiymətlərinin qeyri-sabitliyi və kəskin azalması ölkə iqtisadiyyatı üçün ciddi risklər yaradır. Bundan əlavə, neft bərpa olunmayan təbii resurs olduğu üçün uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlığın təmin edilməsi məqsədilə qeyri-neft sektorunun, xüsusilə ixracın inkişafı strateji əhəmiyyət daşıyır.

Bu tədqiqatın məqsədi Azərbaycanın qeyri-neft ixracının son illərdəki dinamikasını təhlil etmək və dövlət tərəfindən tətbiq olunan iqtisadi və hüquqi tənzimləmə mexanizmlərinin ixracın təşviqinə təsirini qiymətləndirməkdir. Araşdırmada statistik, analitik və müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqat çərçivəsində Gömrük Məcəlləsinin ixracı təşviq edən müddəaları, beynəlxalq təcrübələr və müvafiq iqtisadi nəzəriyyələr təhlil olunmuşdur.

Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, dövlət tənzimlənməsi və təşviq mexanizmləri qeyri-neft ixracının genişlənməsində mühüm rol oynayır. Məqalədə Azərbaycanın ixrac etdiyi əsas qeyri-neft məhsulları və onların üstünlükləri statistik göstəricilər əsasında təqdim edilir, həmçinin neft gəlirlərinə əsaslanan iqtisadi modelə malik ölkələrin tətbiq etdiyi tənzimləmə mexanizmləri müqayisəli şəkildə təhlil olunur.

Açar sözlər: qeyri-neft ixracı, dövlət tənzimlənməsi, ixrac təşviqləri, iqtisadi diversifikasiya, hüquqi mexanizmlər

Neyman Badalov
Western Caspian University
Master's student

<https://orcid.org/0009-0005-9998-5675>
neymanbadalov.03@gmail.com

The Role of State Regulation in Promoting Non-Oil Exports: Legal and Economic Analysis

Abstract

Currently, Azerbaijan belongs to the group of countries with an economic model largely based on oil revenues, and the oil sector has long played a significant role in the formation of the state budget. Volatility and sharp declines in oil prices pose serious risks to the national economy. In addition, since oil is a non-renewable natural resource, the development of the non-oil sector—particularly non-oil exports—has strategic importance for ensuring long-term economic sustainability.

The purpose of this study is to analyze the recent dynamics of Azerbaijan's non-oil exports and to assess the impact of economic and legal regulatory mechanisms implemented by the state on export promotion. Statistical, analytical, and comparative research methods are employed in the study. The research examines the provisions of the Customs Code that stimulate exports, relevant international practices, and applicable economic theories.

The findings indicate that state regulation and incentive mechanisms play a significant role in the expansion of non-oil exports. The article presents Azerbaijan's main non-oil export products and their advantages based on statistical data, and provides a comparative analysis of regulatory mechanisms applied by countries with oil-based economic models.

Keywords: *non-oil exports, state regulation, export promotion, economic diversification, legal mechanisms*

Giriş

Qlobal iqtisadi şəraitdə enerji resurslarından asılılığın azaldılması və ixracın diversifikasiyası bir çox ölkələr üçün əsas strateji hədəflərdən biri hesab olunur. Xüsusilə neft gəlirlərinə əsaslanan iqtisadi modelə malik ölkələrdə qeyri-neft sektorunun inkişafı iqtisadi dayanıqlığın təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan iqtisadiyyatında neft-qaz sektoru uzun müddət aparıcı rol oynamış və bu sektor dövlət büdcəsi gəlirlərinin əsas hissəsini formalaşdırmışdır. Lakin neft qiymətlərinin qeyri-sabitliyi və xarici bazarlardakı dalğalanmalar qeyri-neft ixracının inkişafını prioritet istiqamətə çevirmişdir. Bu baxımdan dövlət tərəfindən qeyri-neft ixracının təşviqi məqsədilə müxtəlif iqtisadi və hüquqi tənzimləmə mexanizmləri tətbiq olunur. Son illərdə ixrac subsidiyaları, gömrük güzəştləri, institusional islahatlar və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi qeyri-neft ixracının artımına müsbət təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı, mövcud təşviq mexanizmlərinin effektivliyinin elmi təhlili və beynəlxalq təcrübə ilə müqayisəsi aktual olaraq qalmaqdadır. Bu məqalədə məhz həmin məsələlər kompleks şəkildə araşdırılır.

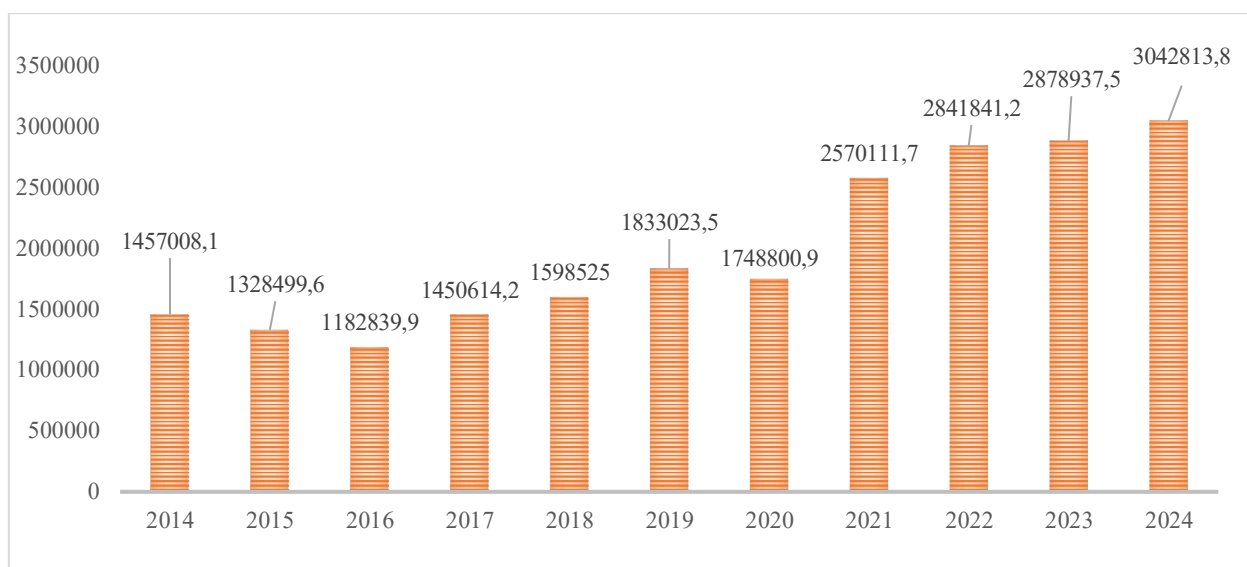
Tədqiqat

Bu tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanın qeyri-neft ixracının mövcud vəziyyətini iqtisadi və hüquqi baxımdan təhlil etmək və dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin ixracın təşviqində rolunu qiymətləndirməkdir. Tədqiqat çərçivəsində aşağıdakı məsələlərin araşdırılması nəzərdə tutulur: qeyri-neft ixracının son illərdəki dinamikasının statistik göstəricilər əsasında təhlili; ixracın təşviqi məqsədilə tətbiq olunan iqtisadi mexanizmlərin qiymətləndirilməsi; gömrük və hüquqi tənzimləmə vasitələrinin ixrac prosesinə təsirinin araşdırılması; beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və müqayisəli təhlilin aparılması.

Tədqiqat zamanı statistik təhlil, analitik yanaşma, müqayisəli metod və hüquqi sənədlərin təhlili metodlarından istifadə edilmişdir. Azərbaycanın qeyri-neft ixracı üzrə rəsmi statistik məlumatlar Dövlət Statistika Komitəsi və Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatları əsasında təhlil olunmuşdur. Eyni zamanda, ixracın təşviqi sahəsində beynəlxalq təcrübə və müvafiq iqtisadi nəzəriyyələr araşdırılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi dövrü ərzində neft-qaz sektoru ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil etmişdir. Dövlət tərəfindən bu asılılığın azaldılması məqsədilə qeyri-neft sektoruna müxtəlif istiqamətlər üzrə investisiyalar həyata keçirilmişdir. Lakin qeyri-neft sektorunun inkişafına əsaslı təkan 2015–2016-cı illərdə dünya bazarında neft qiymətlərinin kəskin enməsi nəticəsində ölkənin gəlirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması ilə bağlı olmuşdur. Sözügedən proses milli valyutanın devalvasiyası ilə nəticələnmişdir.

Nəticədə Azərbaycan iqtisadiyyatında daralma müşahidə edilmiş, əhalinin rifah səviyyəsi aşağı düşmüşdür. Məhz bu dövrdən sonra qeyri-neft sektorunun inkişafı sürətlənmişdir. Bu dəyişikliklərin ixrac fəaliyyətinə təsiri növbəti hissədə təhlil ediləcəkdir.

Qeyri-neft-qaz sektorunun ixrac göstəricilərinin dinamikası (ABŞ dolları ilə)

Yuxarıda təqdim olunan 1.1 qrafikdə 2014–2024-cü illər üzrə Azərbaycan Respublikasının ümumi ixracında qeyri-neft-qaz sektorunun payı əks olunmuşdur. Qrafikdən göründüyü kimi, 2014-cü ildə 1 457 008 100 ABŞ dolları təşkil edən qeyri-neft-qaz ixracı 2024-cü ildə 2 dəfədən çox artaraq 3 042 813 800 ABŞ dollarına çatmışdır. Eyni zamanda, ümumi ixracda qeyri-neft-qaz sektorunun payı 6,73 %-dən 11,52 %-ə yüksəlmişdir. Bu göstəricilər son onillikdə qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının əhəmiyyətli dərəcədə artdığını göstərir. Qeyri-neft ixracının strukturunu daha ətraflı təhlil etmək məqsədilə ixrac olunan əsas mal qruplarının dinamikasına nəzər salaq və son on ildə hansı məhsullar üzrə artımın müşahidə edildiyini müəyyən edək.

2024-cü ildə qeyri-neft ixracında ən böyük paya mal qrupu yeməli meyvə və qoz-fındıq, o cümlədən sitrus meyvələrinin və qovunların qabıqları olmuşdur. Bu mal qrupu üzrə ixracın həcmi 2014-cü ildə 192 165 300 ABŞ dolları təşkil etdiyi halda, 2024-cü ildə 496 989 600 ABŞ dollarına yüksəlmişdir. İkinci yerdə plastmaslar və onlardan hazırlanan məmulatlar mal qrupu qərarlaşmışdır. Sözügedən mal qrupu üzrə ixracın həcmi 2014-cü ildə 156 979 300 ABŞ dolları, 2024-cü ildə isə 368 887 300 ABŞ dolları olmuşdur. Üçüncü yerdə qiymətli metallar, qiymətli və yarıqiymətli daşlar üzrə ixrac dayanır. Bu sahədə ixrac 2014-cü ildə 34 844 300 ABŞ dolları təşkil etdiyi halda, 2024-cü ildə 215 328 500 ABŞ dollarına çatmışdır. Dördüncü yerdə pambıq məhsulları qərarlaşmışdır. 2014-cü ildə bu mal qrupu üzrə ixrac qeydə alınmamış, 2024-cü ildə isə ixracın həcmi 213 523 300 ABŞ dolları olmuşdur. Beşinci yerdə tərəvəz və bəzi yeməli köklülər və kök yumruları mal qrupu yer alır. Bu məhsullar üzrə ixrac 2014-cü ildə 98 919 200 ABŞ dolları, 2024-cü ildə isə 210 805 400 ABŞ dolları səviyyəsinə çatmışdır. Altıncı yerdə alüminium və ondan hazırlanan məmulatlar üzrə ixrac qərarlaşmışdır. Sözügedən məhsullar üzrə ixrac 2014-cü ildə qeydə alınmamış, 2024-cü ildə isə 197 197 500 ABŞ dolları təşkil etmişdir. Digər mal qrupları üzrə ixrac göstəriciləri aşağıdakı cədvəldə təqdim edilmişdir.

№	Mal qrupu	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	Dəyişim
1	Yeməli meyvə və qoz-fındıq; Sitrus meyvələrinin və ya qovunun qabıqları	192165	220247,8	243755,4	292653,9	325524,9	362567,9	353062,9	410127,2	448792,9	513487,1	496989,6	304824,3
2	Plastmaslar və onlardan hazırlanan məmulatlar	156979	112451,5	98974,8	101120,1	118592,7	179402	164627,6	442190,3	386215,9	460787,5	368887,3	211908
3	Təbii və ya becərilmiş mirvari, qiymətli və ya azqiymətli daşlar, qiymətli metallar, üzərinə qiymətli metallar çəkilmiş metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	34844,3	16404,6	57086,4	45136,6	53344,7	174412,8	198570	205739,7	190606,2	166887,3	215328,5	180484,2
4	Pambiq	0	0	0	71,2	92,5	158468,8	156842,4	273002,8	213760,4	163960	213523,3	213523,3
5	Taravaz və bəzi yeməli meyvəköklülər və kök yumruları	98919,2	91679,7	129022,1	210089,9	233331,4	243242,5	254392,6	220240,6	218783,3	212415	210805,4	111886,2
6	Alüminium və ondan hazırlanan məmulatlar	0	15,6	188,6	1165,7	39	128049,1	113432,8	188529,2	217560,8	195181,7	197197,5	197197,5
7	Dəmiryolu və tramvay nəqliyyat vasitələrindən başqa, yerüstü nəqliyyat vasitələri və onların hissələri və ləvazimatları	7761,7	17396,4	6942,7	6567,2	12276,2	3893,7	1662,9	4780,8	42717,4	180035,9	187197,9	179436,2
8	Gübrələr	967,3	1859,7	2415,5	2189,2	522,3	19873	11009,4	121289,1	210678	83810,7	127053,9	126086,6
9	Üzvi kimyəvi birləşmələr	49458,8	59931,7	43070,2	67262,2	64588,6	66871,5	57928,8	99756,5	138463,3	91474,6	104932,9	55474,1
10	Süd məhsulları; Quş yumurtası; Təbii bal, başqa yerdə adları çəkilməyən və daxil edilməyən heyvan mənşəli qida məhsulları	2215	1579,2	2818,7	8191,1	8591,6	20290,7	15270	9350,2	15286,4	20211,1	97401,3	95186,3
11	Duz; Kükürd; Torpaqlar və daş; Suvaq materialları, aəhəng və sement	9187,2	9879,9	15152,7	25247,4	26199,6	31685,6	27084,3	38553,9	58700	75955,2	87569,1	78381,9
12	Alkoqollu və ya alkoqolsuz içkilər və sirkə	31875,4	25829,5	18731,3	21923,1	16249,3	23705,9	12062,6	14629,3	31031,1	60232,2	68870,1	36994,7
13	Nüvə reaktorları, qazanlar, avadanlıq və mexaniki qurğular; Onların hissələri	345,2	104,2	402,9	750,3	2281,2	43921,6	49752,5	35717,6	77611,7	89577,8	65163,4	64818,2
14	Digər	872289	771119,8	564278,6	668246,3	736891	376638,4	333102,1	506204,5	591633,8	564921,4	601893,6	

Şəkil 1. 2014–2024-cü illərdə Azərbaycanın qeyri-neft-qaz ixracının mal qrupları üzrə dinamikası (ABŞ dolları ilə). (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi veb sahifəsi, n.d.)

Dövlət qeyri-neft-qaz ixracını təşviq etmək məqsədilə investisiyalar həyata keçirmiş, xüsusi iqtisadi zonalar və müxtəlif güzəştlər tətbiq etmiş, həmçinin tənzimləmə və dəstək funksiyalarını icra edən dövlət qurumları yaratmışdır. Xüsusilə dövlət investisiyaları hesabına yaradılmış müasir iqtisadi infrastruktur kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını dəstəkləmişdir. Bu dövrdə qeydiyyatda olan KOB subyektlərinin sayı 3,1 dəfə artmış, qeyri-neft/qaz ÜDM-də payı isə 23,7% təşkil etmişdir. Qeyri-neft/qaz ixracının 25,5%-i KOB subyektləri tərəfindən həyata keçirilir. KOB-ların fəaliyyətinin dəstəklənməsi üzrə kredit portfeli 2018-ci ildən etibarən 1,5 dəfə artaraq 2021-ci ildə 4,4 mlrd manata çatmışdır (Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası, n.d.).

İxracın və investisiyaların təşviqi məqsədilə “Azərbaycan Respublikasının İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Agentliyi” – AZPROMO yaradılmışdır. Agentliyin fəaliyyəti xarici ölkələrdə müxtəlif beynəlxalq tədbirlərin təşkili, xarici alıcıların Azərbaycan məhsulları barədə məlumatlandırılması və yerli şirkətlərlə əlaqələndirilməsi, həmçinin Azərbaycan investisiya mühiti haqqında ətraflı məlumat toplamaq istəyən və investisiya qoyuluşunda maraqlı olan xarici şirkətlərə “vahid pəncərə” prinsipi əsasında xidmət göstərilməsi və dəstək verilməsindən ibarətdir (Azərbaycan Respublikasının İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Agentliyinin rəsmi veb sahifəsi, n.d.).

Bundan əlavə, 18.10.2016-cı il tarixində agentliyin tərkibində “Made in Azerbaijan” brendi yaradılmışdır. Brendin xarici bazarlarda təşviqinə, yerli şirkətlərin ixracla bağlı beynəlxalq sertifikatların alınmasına, ixrac əlaqəli tədqiqat və inkişaf proqramları və layihələri üzrə çəkilən xərclərin müəyyən hissəsi dövlət büdcəsi hesabına qarşılır, həmçinin yerli şirkətlərin sorğusu əsasında marketing və reklam dəstəyi göstərilir (Azərbaycan Respublikasının Hüquqi Aktları Dövlət Reyestri, n.d.).

Qeyri-neft sektorunun inkişafı, qeyri-neft sektorunda innovativ texnologiyalara əsaslanan yeni istehsal, emal və infrastruktur müəssisələrinin yaradılması, ixrac yönümlü və idxalı əvəz edən məhsul istehsalının artırılması, real sektora investisiya qoyuluşlarının sürətləndirilməsi və iqtisadiyyatda özəl sektorun payının daha da artırılması məqsədilə 12.10.1992-ci il tarixində Sahibkarlığın İnkişaf Fondu yaradılmışdır (Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi mexanizminin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı, n.d.).

Qeyri-neft-qaz sektorunun inkişafında və ixracın artmasında ən önəmli təşviqlərdən biri xüsusi iqtisadi zonalar və sənaye parklarıdır. Xüsusi iqtisadi zonalar (XİZ) — müəyyən edilmiş coğrafi məkanlarda tətbiq edilən xüsusi hüquqi və iqtisadi rejim vasitəsilə biznes fəaliyyətini stimullaşdırən və ixrac, investisiya və məşğulluğu artıran mexanizmlərdir. Bu zonalarda rezident şirkətlərə vergi və gömrük güzəştləri, sadələşdirilmiş inzibati prosedurlar və inkişaf etmiş infrastruktur təmin edilir, nəticədə ölkənin ixrac potensialı və iqtisadi dinamizmi güclənir. Azərbaycanda xüsusi iqtisadi zonalar

“Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə tənzimlənir. Qanun ölkə ərazisində xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması, fəaliyyəti, idarə olunması və ləğv edilməsi ilə bağlı hüquqi və iqtisadi münasibətləri tənzimləyir. Qanun xüsusi iqtisadi zonalarda sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili qaydalarını, bu zonalara tətbiq edilən xüsusi hüquqi rejimi, habelə rezidentlərin, operatorların və dövlət orqanlarının hüquq və vəzifələrini müəyyən edir.

Eyni zamanda, qanun xüsusi iqtisadi zonalarda:

1. Gömrük və vergi güzəştlərinin tətbiqi qaydalarını.
2. Sahibkarlıq fəaliyyətinə icazə verilən və qadağan olunan sahələri.
3. Dövlət nəzarətinin mexanizmlərini.
4. Rezidentlərin qeydiyyatı və fəaliyyət şərtlərini.
5. İnvestisiyaların və sahibkarlıq hüquqlarının dövlət təminatının normativ qaydada tənzimləyir

(Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, n.d.).

Qanunun 17-ci maddəsinə əsasən, xüsusi iqtisadi zonalarda gömrük tənzimlənməsi xüsusi hüquqi rejim əsasında həyata keçirilir və güzəştli gömrük rejiminin tətbiq dairəsi, şərtləri və istisnaları normativ şəkildə təsbit olunur. Maddəyə əsasən, xüsusi iqtisadi zonaların rezidentlərinə güzəştli gömrük rejimi tətbiq olunur və bu rejim əsasən ixrac yönümlü fəaliyyəti stimullaşdırmağa xidmət edir. Qanunvericiliyə görə, Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisi xaricindən xüsusi iqtisadi zonaya idxal edilən mallar üzrə, aksizli mallar istisna olmaqla, idxal rüsumu və əlavə dəyər vergisi tutulmur. Eyni zamanda, xaricdən xüsusi iqtisadi zonaya idxal edilmiş mallar zonadan birbaşa Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisi xaricinə ixrac edildikdə, gömrük rüsumları və vergilər tətbiq edilmir. Xüsusi iqtisadi zonada istehsal və ya emal olunmuş mallar da Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisi xaricinə ixrac edildiyi halda gömrük rüsumları və vergilərdən azad edilir ki, bu da zonaların ixracyönümlü iqtisadi mahiyyətini əks etdirir. Bundan əlavə, xüsusi iqtisadi zonada istehsal və ya emal olunmuş mallar təmir, yekun-tamamlama işləri, sərğilərdə nümayiş və digər müvəqqəti məqsədlərlə ölkənin gömrük ərazisinə gətirildikdə gömrük rüsumları və vergilər tutulmur. Həmçinin malların xüsusi iqtisadi zonalar arasında idxal və ixracı zamanı da gömrük rüsumları və vergilər tətbiq edilmir. Bununla yanaşı, xüsusi iqtisadi zonada istehsal və ya emal olunmuş mallar Azərbaycan Respublikasının daxili bazarına daimi idxal edildikdə güzəştli gömrük rejimi tətbiq olunmur və bu mallara münasibətdə mövcud gömrük qanunvericiliyinə uyğun olaraq rüsumlar və vergilər tutulur. Eyni zamanda, aksizli mallar xüsusi iqtisadi zonaya idxal edilərkən onlara dair bütün gömrük ödənişləri tam şəkildə tətbiq edilir. Qanunvericilikdə xüsusi olaraq nəzərdə tutulmayan digər bütün hallarda isə Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan gömrük qanunvericiliyi tətbiq olunur (Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, n.d.).

Azərbaycan Respublikasının ərazisində “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Qanun çərçivəsində hazırda yalnız bir xüsusi iqtisadi zona fəaliyyət göstərir. Sözügedən zona Ələt Azad İqtisadi Zonasıdır. Ələt Azad İqtisadi Zonası Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 22 may tarixli, 1032 nömrəli Fərmanı ilə yaradılmış və onun fəaliyyəti “Ələt Azad İqtisadi Zonası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir (Ələt azad iqtisadi zonası haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, n.d.).

Xüsusi iqtisadi zonalarla yanaşı, Azərbaycan Respublikasında sənaye parkları da fəaliyyət göstərir və bu parklar əsasən istehsal fəaliyyətinin genişləndirilməsinə, qeyri-neft sektorunun inkişafının dəstəklənməsinə xidmət edir. Sənaye parkları ixtisaslaşmış və qarışıq profilli olmaqla, müxtəlif sənaye sahələrində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektləri üçün əlverişli istehsal mühiti yaradır. Qanunvericiliyə uyğun olaraq, sənaye parklarının rezidentləri üçün vergi və gömrük sahəsində stimullaşdırıcı tədbirlər tətbiq olunur. Belə ki, rezidentlər qeydiyyatı alındıqları tarixdən etibarən 10 il müddətinə əmlak, torpaq və gəlir (mənfəət) vergilərindən, habelə istehsal məqsədilə idxal etdikləri texnika və texnoloji avadanlıqlar üzrə əlavə dəyər vergisindən azad olunurlar. Eyni zamanda, 2023-cü ildən etibarən sənaye parklarının rezidentlərinə idxal olunan avadanlıqlar üzrə 10 il müddətinə gömrük rüsumlarından azadolma rejimi tətbiq edilir. Sözügedən güzəştlər rezidentlərin istehsal fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına, investisiya qoyuluşlarının genişlənməsinə və

ixracıya yönümlü istehsal potensialının formalaşmasına şərait yaradır (İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi veb sahifəsi, n.d.).

Qeyri-neft ixracının və ümumilikdə ixrac həcmının artırılmasının təşviqi ilə bağlı iqtisadi ədəbiyyatda müxtəlif nəzəri yanaşmalar mövcuddur. Bu yanaşmalardan biri iqtisadi integrasiya (Economic Integration) nəzəriyyəsidir. İqtisadi integrasiya nəzəriyyəsi ölkələr arasında ticarət və iqtisadi əlaqələrin dərinləşdirilməsi yolu ilə bazarların genişləndirilməsini və ixrac potensialının artırılmasını izah edir (Balassa, 1961).

Bu nəzəriyyəyə görə, gömrük rüsumlarının və digər ticarət maneələrinin azaldılması ölkələrə məhsullarını daha geniş bazarlara çıxarmaq imkanı yaradır, istehsalın ixtisaslaşmasını gücləndirir və xüsusilə qeyri-xammal sektorunda ixracın artmasına şərait yaradır (Krugman və b., 2018).

Klassik yanaşmaya əsasən, iqtisadi integrasiya ticarətin yaradılması (trade creation) effekti vasitəsilə daha səmərəli istehsalçıların bazara daxil olmasına imkan verir ki, bu da emal sənayesi və qeyri-neft sektorunun inkişafını sürətləndirir (Viner, 1950). Gömrük ittifaqları və azad ticarət zonaları çərçivəsində integrasiya edən ölkələr arasında qeyri-neft məhsullarının ixracı istehsal və ticarət xərclərinin azalması, eləcə də bazar imkanlarının genişlənməsi hesabına artım göstərir (Balassa, 1961).

İqtisadi integrasiyanın praktik nümunəsi kimi Avropa İttifaqını göstərmək olar. Avropa İttifaqına üzv ölkələr arasında malların sərbəst hərəkəti və gömrük rüsumlarının ləğv edilməsi istehsal və ticarət xərclərinin artmasının qarşısını alır və bu da məhsulların beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin qorunub saxlanılmasına şərait yaradır (Krugman və b., 2018).

Azərbaycan üçün oxşar iqtisadi integrasiya modelinin formalaşdırılması baxımından Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlıq imkanları daha real və perspektivli hesab edilə bilər. Bu istiqamətdə integrasiya prosesləri hazırda mərhələli şəkildə inkişaf edir və uzunmüddətli perspektivdə daha dərin iqtisadi əməkdaşlığın formalaşdırılması qeyri-neft ixracının artırılması baxımından mühüm potensiala malikdir (Organization of Turkic States, 2021).

Nəticə

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının uzun müddət neft-qaz sektorundan yüksək dərəcədə asılı olması ölkəni xarici iqtisadi şoklara, xüsusilə neft qiymətlərinin dəyişkənliyinə qarşı həssas etmişdir. 2015–2016-cı illərdə neft qiymətlərinin kəskin enməsi və bununla bağlı baş vermiş devalvasiya prosesi qeyri-neft sektorunun inkişafının və ixracın şaxələndirilməsinin strateji əhəmiyyətini daha da ön plana çıxarmışdır. Bu dövrdən etibarən dövlət tərəfindən qeyri-neft ixracının artırılmasına yönəlmiş iqtisadi və institusional islahatların intensivləşdirilməsi müşahidə olunmuşdur.

Statistik təhlilin nəticələri 2014–2024-cü illər ərzində qeyri-neft ixracının həm həcmi, həm də ümumi ixracdakı payı baxımından əhəmiyyətli artım nümayiş etdirdiyini göstərir. Qeyri-neft ixracının strukturunda kənd təsərrüfatı məhsulları, emal sənayesi məhsulları, metallurgiya və kimya sənayesinə aid malların payının yüksəlməsi ixracın tədricən daha diversifikasiya olunmuş xarakter aldığını təsdiqləyir. Bu dinamika dövlət tərəfindən həyata keçirilən ixrac təşviqi tədbirlərinin real iqtisadi nəticələr verdiyini göstərir.

Tədqiqat çərçivəsində aparılan hüquqi təhlil göstərir ki, qeyri-neft ixracının stimullaşdırılmasında normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılması mühüm rol oynayır. “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Qanun, gömrük və vergi güzəştləri, eləcə də sənaye parkları və Ələt Azad İqtisadi Zonası kimi mexanizmlər ixracıya yönümlü istehsalın təşviqi üçün əlverişli institusional mühit yaratmışdır. Bu mexanizmlər vasitəsilə rezidentlər üçün xərclərin azaldılması, investisiya risklərinin minimuma endirilməsi və istehsalın rəqabət qabiliyyətinin artırılması təmin edilmişdir. Eyni zamanda, iqtisadi integrasiya nəzəriyyəsinin müddəaları göstərir ki, ixracın davamlı artımı yalnız daxili təşviqlərlə deyil, regional və beynəlxalq bazarlara integrasiyanın dərinləşdirilməsi ilə də sıx bağlıdır. Avropa İttifaqı nümunəsi iqtisadi integrasiyanın qeyri-neft ixracının genişlənməsinə müsbət təsirini nümayiş etdirir. Bu baxımdan, Azərbaycan üçün Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlığın və ticarət integrasiyasının genişləndirilməsi qeyri-neft ixracının artırılması üçün perspektivli istiqamət kimi qiymətləndirilə bilər.

Ümumilikdə, tədqiqatın nəticələri onu deməyə əsas verir ki, qeyri-neft ixracının dayanıqlı inkişafı dövlətin kompleks iqtisadi və hüquqi tənzimləmə siyasəti, institusional islahatlar, ixracyönlü istehsalın təşviqi və beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın dərinləşdirilməsi ilə mümkün ola bilər. Bu istiqamətdə atılan addımlar uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycanın ixrac strukturunun şaxələndirilməsinə və neftdən asılılığın azaldılmasına mühüm töhfə verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Balassa, B. (1961). *The theory of economic integration*. Allen & Unwin.
2. Krugman, P., Obstfeld, M., & Melitz, M. (2018). *International economics: Theory and policy*. Pearson Education.
3. Organization of Turkic States. (2021). *Turkic World Vision – 2040*.
4. Viner, J. (1950). *The customs union issue*. Carnegie Endowment for International Peace.
5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (n.d.). *Xarici ticarət üzrə rəsmi statistika səhifəsi*. <https://www.stat.gov.az/source/trade/>
6. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. (n.d.). *Sənaye parkları və sənaye zonaları üzrə rəsmi məlumatlar*. <https://economy.gov.az/az/page/senaye-zonaları/senaye-parkları>
<https://e-qanun.az/framework/25657>
7. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti. (n.d.). *“Ələt azad iqtisadi zonasının yaradılması və fəaliyyətinin təşkili haqqında” sərəncam*. <https://nk.gov.az/az/senedler/serencamlar>
8. Azərbaycan Respublikasının Hüquqi Aktları Dövlət Reyestri. (n.d.). *Rəsmi hüquqi sənədlər bazası*. <https://e-qanun.az/framework/33978>
9. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (n.d.). *Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi mexanizminin təkmilləşdirilməsi haqqında fərman*. <https://e-qanun.az/framework/39705>
10. Azərbaycan Respublikasının İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Agentliyi. (n.d.). *Rəsmi veb səhifə*. <https://azpromo.az/az>
11. Azərbaycan Respublikası. (n.d.). *Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası*. <https://e-qanun.az/framework/50013>
12. Azərbaycan Respublikası. (n.d.). *Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu*. <https://e-qanun.az/framework/17833>
13. Azərbaycan Respublikası. (n.d.). *Ələt azad iqtisadi zonası haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu*. <https://e-qanun.az/framework/39078>

Daxil oldu: 30.10.2025

Qəbul edildi: 05.01.2026